

УДК 349.23

Галина Яковлева,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК САМОСТІЙНА ГАЛУЗЬ ПРАВА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

У статті на основі аналізу наукових поглядів учених досліджено теоретичні підходи до тлумачення таких понять, як «право», «правова система», «галузь права», «соціальне забезпечення» та «право соціального забезпечення». Доведено, що в умовах сьогодення право соціального забезпечення є однією з ключових галузей права, оскільки його норми спрямовані на реалізацію одного з найважливіших конституційних прав людини – соціального забезпечення. Наголошено, що більшість теоретичних підходів до розуміння сутності поняття «право соціального забезпечення» є децю застарілими. Саме тому надано авторське визначення вказаного терміна.

Ключові слова: право, правова система, галузь права, соціальне забезпечення, право соціального забезпечення.

Постановка проблеми. Останніми роками в Україні все більшого значення набуває соціальне забезпечення громадян, адже в нових соціально-політичних та економічних умовах постала нагальна потреба в належному фінансовому забезпеченні громадян і гарантуванні їм гідного рівня життя. Збільшення ролі соціального забезпечення призвело до того, що в національній правовій системі України почала виокремлюватись окрема галузь права – право соціального забезпечення (так її прийнято називати серед науковців). Як слушно зазначає Т.З. Герасимів, комплексна розробка галузі права соціального забезпечення на сучасному етапі передбачає конкретні засоби виявлення сутності, структури й функцій соціального забезпечення, обґрунтування можливих форм кодифікації законодавства про соціальне забезпечення, встановлення принципів права соціального забезпечення, склад і зміст його галузевих функцій, аналіз головних рис методу, наукову будову структури галузі тощо [1]. Відтак можна з упевненістю стверджувати, що обрана нами тема дослідження є досить актуальною і своєчасною.

Дослідженню окремих аспектів становлення й розвитку права соціального забезпечення присвячували увагу в наукових працях такі вчені, як Н.М. Хуторян, В.Ш. Шайхатдінов, А.А. Ширант, Л.П. Шумна, М.М. Шумило, М.Л. Захаров, Р.І. Іванова, Л.І. Лазор, А.М. Лушніков, М.В. Лушнікова, О.Є. Мачульська та інші. Однак, урахуовуючи соціально-політичні й економічні зміни, що відбуваються в Україні протягом останніх років, зазначена проблема набуває нової актуальності.

Метою статті є розглянути право соціального забезпечення як самостійну галузь у національній правовій системі України.

Виклад основного матеріалу. Виклад основного матеріалу наукового дослідження про-

понуємо розпочати з визначення сутності таких понять, як «право», «правова система» та «соціальне забезпечення». Так, С.С. Алексєєв дійшов висновку, що право – це соціально-класовий, нормативний регулятор, який виражає й покликаний забезпечити зведену в закон державну волю економічно панівного класу (трудящих на чолі з робочим класом – у соціалістичному суспільстві) і який утілений у системі загальнообов'язкових, формально визначених норм, що діє через суб'єктивні права та обов'язки й підтримуваний силою державний примус [2, с. 104]. Досить змістовно сутність поняття «право» розкриває О.В. Мелехін. Автор зазначає, що право – це нормативне (вольове) закріплення потреб та інтересів громадян, суспільства й держави в упорядкуванні відповідним чином приватних і публічних інтересів суб'єктів права. Також учений відмічає, що право – це правила поведінки, які видаються державою й мають загальнообов'язковий, офіційний характер. Воно являє собою сукупність норм, об'єднаних органами державної влади, що становлять системну сукупність нормативних правових актів [3, с. 622].

Щодо визначення поняття «правова система», то, на думку В.Д. Первалова, під зазначеним терміном варто розуміти цілісний комплекс правових явищ, зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомлений і постійно відтворюваний людьми та їхніми організаціями (державою), що використовується ними для досягнення своїх цілей [4, с. 463]. У Словнику спеціальних юридичних термінів правоохоронної діяльності за загальною редакцією Я.Ю. Кондратьєва міститься думка про те, що правову систему можна розглядати у двох аспектах:

1) у широкому значенні – це сукупність взаємопов'язаних однорідних юридичних засобів (явищ), за допомогою яких органи влади

здійснюють стабілізуючий, регулятивний та управлінський вплив на суспільні відносини (шляхом закріплення конкретного чи загального регулювання, дозволу, зобов'язання, заборони, переконання та примусу, попередження, встановлення санкцій тощо);

2) у вузькому значенні правова система – це єдність правових норм національного права та законодавства, які складаються із центральної частини (конституції), периферійних (галузових) і комплексних (міжгалузових) законів [5, с. 28–29].

С.Б. Кобринська визначає правову систему як цілісне багаторівневе утворення, що відображає сукупність взаємопов'язаних юридичних засобів (явищ), і як елементи розглядає такі правові явища, що забезпечують єдність соціальних і правових якостей [6, с. 38]. Відтак, підсумовуючи зазначені вище наукові погляди вчених, може стверджувати, що правова система є складним і досить об'ємним поняттям, саме тому її (систему) ділять на галузі.

У свою чергу, галузь права – це сукупність правових норм, що відокремилася всередині системи права, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин. Однорідність тієї чи іншої сфери суспільних відносин викликає до життя відповідну галузь права (цивільне, кримінальне, адміністративне тощо). Галузь права відбиває вищий рівень системоутворювальних зв'язків у праві, характеризується певною цілісністю, автономністю [7, с. 135]. С.С. Алексеев слушно зазначає, що «галузь права – це головний підрозділ системи права, що вирізняється специфічним режимом юридичного регулювання й охоплює цілі ділянки однорідних суспільних відносин» [8, с. 40]. М.І. Байтін і Д.Є. Петров вважають, що галузь права – це елемент системи права, який являє собою побудовану на єдиних принципах і функціях підсистему правових норм, що з використанням притаманних їм специфічних юридичних засобів регулюють певну широку сферу однорідних суспільних відносин, а галузь законодавства – це зовнішня форма вираження, існування в правовій системі галузі права складного галузевого чи комплексного правового інституту, утворена та функціонує згідно з відповідними напрямками правотворчої діяльності держави [9, с. 40]. Варто погодитись із точкою зору О.Ф. Скакун, яка зазначає, що під галуззю права доцільно розуміти відносно самостійну сукупність юридичних норм, що регулюють якісно однорідну сферу (рід) суспільних відносин специфічним методом правового регулювання [10, с. 266].

Зазначимо, що основними галузями сучасного права України є конституційне право; адміністративне право; цивільне право; кримінальне право; трудове право; сімейне право; фінансове право; земельне право; екологічне право; цивільне процесуальне право; кримінально-процесуальне право; кримінально-виконавче право. Однак указаний перелік галузей права не є вичерпним, існують й інші галузі, зокрема в рамках дослідження мова йде про право соціального забезпечення.

Перш ніж перейти безпосередньо до розгляду того, що являє собою право соціального

забезпечення, вважаємо за необхідне визначитись із тим, що являє собою поняття «соціального забезпечення». Так, І.С. Ярошенко зазначає, що соціальне забезпечення можна визначити як організаційно-правову діяльність держави, спрямовану на матеріальне забезпечення осіб, які не мають виходу на ринок праці, не застраховані в системі загальнообов'язкового соціального страхування, зазнали соціального ризику, внаслідок чого втратили здоров'я та (або) засоби до існування й не можуть матеріально забезпечити себе та своїх утриманців. Сутністю соціального забезпечення є діяльність держави щодо надання особі гарантованого законом мінімуму засобів до існування для забезпечення достатнього рівня життя [11, с. 79]. На думку М.М. Клемпарського, «соціальне забезпечення – це система закріплених у законодавстві соціально-економічних заходів, що гарантують матеріальне забезпечення громадян у старості, у період тимчасової непрацездатності, в разі втрати годувальника та в інших передбачених законодавством випадках» [12, с. 25]. В.П. Галаганов вважає, що соціальне забезпечення являє собою організаційно-правові форми, які доповнюють одна одну: державне соціальне страхування; державна соціальна допомога (соціальний захист, соціальна допомога, соціальна турбота); приватне соціальне страхування; суспільна добродійність [13, с. 39]. Отже, соціальне забезпечення – це гарантоване Конституцією України право людини та громадянина на отримання відповідної соціальної допомоги від держави, якщо вона через незалежні від неї обставини опинилась у скрутній ситуації й потребує матеріальної чи іншої безповоротної допомоги від держави.

Отже, визначившись із сутністю ключових понять, можемо перейти безпосередньо до розгляду того, що являє собою право соціального забезпечення як галузь права. Для цього ми розглянемо власне поняття «право соціального забезпечення» і його предмет. У рамках дослідження варто вказати точку зору І.М. Сироти, який наголошує на особливому значенні права соціального забезпечення в умовах сьогодення. Автор підкреслює, що зростання ролі соціального забезпечення, вплив його на всі сторони життя людини якісно змінили й саму галузь права соціального забезпечення, і характер її взаємодії з іншими галузями права. У будь-якій індустріально розвинутій цивілізованій державі, де існують ринкові відносини, соціальне забезпечення виступає як одна з гарантій реалізації прав і свобод громадян. Учений наголошує, що в умовах сьогодення право соціального забезпечення розвивається на основі нових принципів і концепцій, охоплює нові групи відносин, які знаходилися раніше за межами цієї галузі права [14, с. 142–145].

На думку І.В. Гушина, «право соціального забезпечення» – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають під час здійснення державою за рахунок суспільних фондів споживання необхідних соціально-економічних заходів щодо забезпечення осіб похилого віку та непрацездатних.

датних громадян грошовими (пенсії й допомоги) та натуральними (протезування, засоби пересування, ортопедичні вироби) матеріальними благами аліментарного характеру; щодо надання громадянам безповоротних послуг, пільг і натуральних матеріальних благ під час медичного й санаторно-курортного лікування та обслуговування; щодо утримання осіб похилого віку й інвалідів у будинках-інтернатах, їхніх дітей у дитячих закладах, пов'язаних із процесом реалізації права громадян на основні види соціального забезпечення [15, с. 54]. С.В. Прилипко вказує, що «право соціального забезпечення регулює відносини, пов'язані з наданням непрацездатним особам допомоги та матеріального забезпечення окремим категоріям громадян. Суб'єктами цих відносин є особи або ще непрацездатні або вже непрацездатні. Повна або часткова втрата працездатності є підставою для поширення на названих суб'єктів права соціального забезпечення» [16, с. 51].

В.С. Андреев під правом соціального забезпечення розумів систему правових норм, що регулюють відносини з медичної допомоги й лікування, пенсійні та деякі інші відносини щодо забезпечення громадян у старості й у разі непрацездатності, материнства й дитинства, державної допомоги сім'ї, а також тісно пов'язані з ними процедурні відносини щодо встановлення юридичних фактів і процесуальні – щодо вирішення спорів [17, с. 31]. О.В. Тищенко в науковому дослідженні дійшов висновку, що право соціального забезпечення – це галузь права, яка становить сукупність правових норм, регламентованих, застосовуваних, охоронюваних державою, що регулюють соціально-забезпечувальні й інші похідні (процедурні, процесуальні) від них відносини, котрі виникають між суб'єктами права соціального забезпечення з приводу реалізації їхнього права на соціальне забезпечення [18, с. 118].

Зауважимо, що право соціального забезпечення як галузь права має характерні ознаки, які в основному пов'язані особливим предметом регулювання. У свою чергу, «предметом» прийнято називати коло однорідних суспільних відносин, які можуть бути врегульовані лише певною системою правових норм. Так, В.С. Андреев визначив предмет права соціального забезпечення як особливий вид суспільних відносин та окреслив їх особливості, а саме:

- 1) аліментарний характер цих відносин;
- 2) специфічно-суб'єктивний склад громадян і державних органів;
- 3) фінансове джерело – суспільні фонди;
- 4) підстава виникнення – особа не працює через непрацездатність або звільнення державою від цього обов'язку.

Ядром названих відносин автор уважав пенсійні відносини, до яких є дотичними й тісно пов'язані з ними відносини, що виникають у зв'язку з виплатою різної допомоги, щодо матеріально-побутового та культурного обслуговування непрацездатних і престарілих [17, с. 31]. Крім того, до предмета права соціального забезпечення В.С. Андреев включав процедурні та процесуальні відносини, а також відносини між

батьками (або дітьми) й дитячими закладами щодо утримання в них дітей [17, с. 32].

С.М. Прилипко визначає предмет права соціального забезпечення як відносини з матеріального забезпечення (у тому числі пенсіями, різноманітними видами допомоги, наданням соціальних пільг), соціального обслуговування певної категорії громадян у різних організаційно-правових формах, які мають на меті задоволення найнеобхідніших потреб у разі настання визначених законами соціальних ризиків [19, с. 21–22]. Російська вчена М.В. Лущнікова пише, що предмет галузі права соціального забезпечення становлять соціально-забезпечувальні відносини, тобто соціально-аліментарні відносини щодо розподілу державних коштів (державного бюджету, державних страхових соціальних фондів) у порядку, передбаченому законом, а також коштів інших юридичних і фізичних осіб на договірних умовах [20, с. 94].

Н.Б. Болотіна вважає, що за змістовим критерієм усі відносини в предметі права соціального забезпечення діляться на матеріальні, організаційно-розпорядчі, фінансові, процедурні та процесуальні. На її думку, предметом права соціального забезпечення є соціально-забезпечувальні відносини, що складаються в процесі матеріального забезпечення, соціального обслуговування та утримання з боку державних або недержавних органів, за дозволом і під контролем держави, установ і закладів соціального захисту фізичних осіб, які зазнали соціальних ризиків, унаслідок чого не мають засобів до існування й не можуть самостійними зусиллями заробляти на життя та утримувати (обслуговувати) себе й своїх утриманців [21, с. 398]. Предмет права соціального забезпечення, зазначає Б.І. Сташків, – це групи суспільних відносин, об'єднані цільовим призначенням, які виникають у зв'язку з акумулюванням і розподілом коштів із соціальних фондів через систему соціального забезпечення [22]. До структури предмета права соціального забезпечення автор зараховує такі елементи: а) особи, які потребують допомоги, і ті, які можуть її надати; б) предмети, з приводу яких виникають ці відносини (гроші, речі, знижки, послуги); в) соціальні факти, тобто обставини, що мали місце в певний час і за відповідних умов, які прямо чи побічно впливають на соціальні зв'язки людей щодо матеріальної підтримки окремих із них; г) практична діяльність осіб у сфері соціального забезпечення [23, с. 71].

О.Ш. Чомахашвілі зазначає, що предметом права соціального забезпечення є захист трудових прав громадян, медичне обслуговування, соціальне обслуговування, обов'язкове соціальне страхування, обов'язкове державне страхування й пенсійне забезпечення; соціальний захист окремих категорій осіб (ветеранів, інвалідів, жінок і дітей, військовослужбовців, біженців, осіб, які постраждали від наслідків Чорнобильської катастрофи, посадових осіб різних категорій тощо), які проживають (перебувають) на території України і які потребують соціального захисту; створення й організація діяльності органів соціального захисту [24, с. 71].

Висновки

Отже, підсумовуючи все викладене в науковому дослідженні, зазначимо, що в умовах сьогодення право соціального забезпечення є однією з ключових галузей права, оскільки його норми спрямовані на реалізацію одного з найважливіших конституційних прав людини – соціального забезпечення. Його виникнення значною мірою пов'язано з великою кількістю нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання соціально-забезпечувальних відносин. Крім того, хотілося б наголосити, що більшість теоретичних підходів до розуміння сутності поняття «право соціального забезпечення» є дещо застарілими, не враховують сучасних соціально-економічних і політичних змін. Саме тому під правом соціального забезпечення ми пропонуємо розуміти галузь права, яка за допомогою відповідних нормативно-правових актів регулює специфічні соціально-забезпечувальні відносини, що виникають між державою (в особі її уповноважених органів) та особою, котра через ті чи інші життєві обставини потребує матеріальної чи іншої безповоротної допомоги від держави.

Список використаних джерел:

1. Гарасимів Т.З. Право соціального забезпечення України (Загальна частина) / Т.З. Гарасимів. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2004. – 240 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 1981. – 361 с.
3. Мелехин А.В. Теория государства и права : [учебник] / А.В. Мелехин. – М. : Маркет ДС, 2007. – 640 с.
4. Перевалов В.Д. Правовая система общества / В.Д. Перевалов // Теория государства и права / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М. : Инфра М-Норма, 1997. – 570 с.
5. Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності / за ред. проф. Я.Ю. Кондратьєва. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 560 с.
6. Кобринська С.Б. До питання про поняття та структуру правової системи / С.Б. Кобринська // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. Серія «Правознавство». – Вип. 82. – Чернівці : Чернівецький держ. ун-т, 2000. – С. 14–18.
7. Волинка К.Г. Теория держави і права : [навч. посіб.] / К.Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
8. Алексеев С.С. Государство и право : [навч. курс] / С.С. Алексеев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Юрид. лит., 1994. – С. 40.
9. Байтин М.И. Соотношение отрасли права и отрасли законодательства / М.И. Байтин, Д.Е. Петров // Известия высших учебных заведений. Серия «Правоведение». – 2004. – № 4. – С. 29–40.
10. Скакун О.Ф. Теория государства и права : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – 704 с.
11. Ярошенко І.С. Право соціального забезпечення : [навч. посіб.] / І.С. Ярошенко. – К. : КНЕУ, 2005. – 232 с.
12. Клемпарський М.М. Правове регулювання пенсійного забезпечення працівників органів внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / М.М. Клемпарський ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2004. – 224 с.
13. Галаганов В.П. Российское социальное обеспечение: проблемы и перспективы развития / В.П. Галаганов // Государство и право. – 1992. – № 12. – С. 38–46.
14. Сирота І.М. Развитие национальной научной школы права социального обеспечения в Украине / И.М. Сирота // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2003. – Т. 2. – С. 141–146.
15. Гуцин І.В. Советское право социального обеспечения: вопросы теории / И.В. Гуцин. – М., 1982. – 176 с.
16. Прилипка С. Розмежування права соціального забезпечення і трудового права / С. Прилипка // Право України. – 1999. – № 10. – С. 51–53.
17. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР : [учебник] / В.С. Андреев. – 2-е изд. – М. : Юрид. лит., 1987. – 352 с.
18. Тищенко О.В. Поняття права соціального забезпечення: теоретичні аспекти / О.В. Тищенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – Вип. 26. – С. 115–119.
19. Прилипка С.М. Предмет права соціального забезпечення : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.05 / С.М. Прилипка ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 47 с.
20. Лушнікова М.В. Право социального обеспечения: к вопросу о предмете отрасли и социально-обеспечительных правоотношениях / М.В. Лушнікова // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова. – 2000. – Вып. А. – С. 91–104.
21. Болотіна Н.Б. Предмет права соціального забезпечення України / Н.Б. Болотіна // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2001. – Вип. 36. – С. 393–399.
22. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення : [навч. посіб.] / Б.І. Сташків. – К. : Знання, 2005. – 405 с.
23. Сташків Б. Предмет права соціального забезпечення: погляд на проблему / Б. Сташків // Право України. – 2000. – № 9. – С. 71–75.
24. Чомахавілі О.Ш. Соціальне право як самостійна галузь права / О.Ш. Чомахавілі // Юридичний журнал. – 2005. – № 10(40). – С. 70–73.

В статті на основі аналізу наукових поглядів учених досліджено теоретичні підходи до розуміння таких понять, як «право», «правовая система», «отрасль права», «соціальне забезпечення» і «право соціального забезпечення». Доведено, що в сучасних умовах право соціального забезпечення є однією з ключових галузей права, оскільки його норми спрямовані на реалізацію одного з найважливіших конституційних прав людини – соціального забезпечення. Зазначено, що більшість теоретичних підходів до розуміння сутності поняття «право соціального забезпечення» є декількома застарілими. Саме тому надано авторське визначення вказаного терміна.

Ключевые слова: право, правовая система, отрасль права, социальное обеспечение, право социального обеспечения.

The article, based on an analysis of scientific views of scientists, the theoretical approaches to the interpretation of concepts such as "right", "legal system", "branch of law", "social security" and "social security law". It is proved that under the present social security law is one of the most important areas of law because its provisions aimed at implementing one of the most important constitutional rights – social security. Emphasized that most theoretical approaches to understanding the essence of the concept of "Social Security Law" is somewhat outdated. Therefore, given the author's definition of the terms.

Key words: law, legal system, area of law, social security, social security law.

